

УДК 316.343.622

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політології та соціології ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”

Соціальні передумови та способи створення капіталу великих власників України

Анотація

У статті розглянуто проблему соціальних передумов суб'єктності власників великого капіталу України. Емпіричним шляхом з'ясовано факт не надто вагомої частки (26,2%) номенклатурного походження капіталів, набутих великими власниками України. Натомість до приватизації підприємств більшою мірою були причетні бізнесмени, які “зробили самі себе” (43%). Про політичну залученість великого капіталу свідчить те, що 41,8% великих власників є чи були депутатами парламенту країни, а близько 60% мають досвід політичної або державної діяльності. Серед великих власників України 57% належать до класу, що виробляє матеріальне багатство нації. Натомість до невиробничого класу, представники якого надають різні нематеріальні послуги, можна віднести 43% українських капіталістів.

Ключові слова: власники великого капіталу, номенклатура, способи створення капіталу

Вступ

Виникнення класу капіталістів (великої буржуазії) як власників великого приватного капіталу безпосередньо зумовлене тим типом капіталізму, який формується у певний історичний час і в певному місці (мається на увазі цивілізаційно-географічна належність території). Іншим важливим

критерієм становлення верстви великих власників¹ є їхня суб'єктність у політичному та соціально-економічному житті країни. Це залежить від того, хто є соціальними акторами (агентами, верствами та альянсами агентів), які залучені у процес формування капіталістичних класів. Ідеться про те, що становлення капіталізму може відбуватися природним шляхом, через верству заможної буржуазії, яка прагне змінити станова систему на класове суспільство. Натомість за відсутності розвиненої буржуазії впровадження капіталізму може бути спричинене політичною елітою та інтелігенцією з метою пришвидшення процесів модернізації та надання конкурентоспроможності власній країні у світі. Різні агенти різняться за цінностями та свідомістю, що зумовлює відмінності у подальшому розвитку верстви власників великого капіталу та в їхньому становищі у суспільстві.

З усієї множини теоретичних підходів, які пояснюють формування верстви капіталістів, виокремлюються декілька, які виявилися дієвими та практично значущими. Серед цих підходів можна умовно вичленити низку теорій капіталізму, які загалом описують класичну західноєвропейську модель утворення заможної буржуазії до утвердження капіталізму; теорії, які постулюють волонтаристські моделі впровадження капіталізму, коли за умов слабкої буржуазії основними суб'єктами формування капіталізму стають держава та інтелігенція; менеджеристські теорії нового класу, які описують нівелювання впливу великих власників, оскільки контроль над активами корпорацій переходить до менеджерів; і нарешті, теорії, які описують постсоціалістичні трансформації, коли впровадження капіталізму відбувається "згори", однак відмінності у методах роздержавлення власності та різний характер суб'єктів, які здійснюють ринкові перетворення, спричиняються до відмінностей у формуванні великого бізнесу. Однак наукова проблема полягає в тому, що наявні теорії формування капіталізму в застосуванні до проблеми суб'єктності власників великого приватного капіталу в Україні виявляють свої обмеження й увиразнюють дефіцит знання про соціальне походження та способи створення капіталу великих власників України. Основна мета статті полягає в емпіричному дослідженні соціальних передумов та способів створення капіталу великих власників України.

Теоретичні підходи

До класичних західноєвропейських теорій формування капіталізму можна віднести економічні та соціальні вчення А.Сміта, К.Маркса, В.Зомбарта та М.Вебера. Спільним для цих теорій є те, що виникнення заможної

¹ Власники великого капіталу – соціальна верства, представники якої володіють прибутковими видами бізнесу, комерційною нерухомістю та цінними паперами (акціями та облігаціями). Згідно з популярною у США моделлю класової структури Гілберта–Кала (Gilbert-Kahl Model of the Class Structure) до класу капіталістів слід відносити осіб, доходи яких у розмірі \$2 млн і більше на рік походять в основному з прибутку на активи їхньої власності [Gilbert, 2010: p. 13–14]. За нашими оцінками верства власників великого приватного капіталу в Україні нараховує приблизно 0,3–0,5% дорослого населення, або ж 0,5–0,7% до загальної кількості українців (див. докл.: [Рахманов, 2012а]).

буржуазії було першим необхідним кроком до капіталізму [Смит, 1993; Маркс, 1955; Зомбарт, 1994; Вебер, 1994]. Тому *первинне нагромадження капіталу* в руках приватних осіб мало передувати ринковому капіталізму. Теорія К.Маркса про перехід від феодалізму до капіталізму стверджувала, що буржуазія формується у лоні феодалізму і є тією соціальною силою, яка змогла очолити антифеодальну революцію. Саме заможна буржуазія була головним історичним актором, зацікавленим у поваленні феодального устрою і здатним завдяки своїм ресурсам втілити це в життя. Особливої уваги заслуговують дослідження В.Зомбарта та М.Вебера, які, вивчаючи природу виникнення капіталізму, звертають увагу на культурно-духовні аспекти капіталістичних відносин.

Поширення капіталістичної системи в XIX столітті змусило промислово відсталі країни стати на шлях форсованої модернізації. Завдання поліпшення свого становища у світовій торгівлі потребувало впровадження капіталістичних відносин в економіці та перенесення на власний ґрунт західних індустріальних технологій. З огляду на нерозвиненість класу великих приватних власників всі ці новації запроваджували небуржуазні соціальні агенти — чиновники, дрібнопомісні дворяни або інтелектуали, які здебільшого були під враженням здобутої на Заході освіти. Типологія суб'єктів капіталістичних перетворень у країнах із запізнілою модернізацією постала в концепції, запропонованій Ю.Кокка. Він звернув увагу на соціальних акторів, зацікавлених у зникненні старих статусних ієрархій та здатних очолити проект становлення класового суспільства. Кокка порівняв Західну, Центральну і Східну Європу, вирізнивши два типи буржуазії: заможний капіталістичний клас, або економічну буржуазію (*Wirtschaftsbürgertum*), з одного боку, та освічений середній клас, або культурну буржуазію (*Bildungsbürgertum*), з іншого [Коска, 1999: р. 192–207]. Обидва класи були незадоволені наявними статусними ієрархіями й воліли жити в раціональній системі класової стратифікації. Побудова капіталізму в Росії XIX століття могла відбутися лише за домінування культурної буржуазії, оскільки верства економічної буржуазії була нечисленною та переважно складалася з іноземців. Російська інтелігенція починаючи з другої половини XIX століття швидко зростала і була зацікавлена у модернізації та модернізації своєї країни. Що стосується Центральної Європи, то тут рушійною силою впровадження капіталізму став альянс освіченого середнього класу і класу власників, де перші були провідним партнером, позаяк були чисельнішими, мали тривалішу історію та посідали сильніші позиції в державному апараті і в університетах. Зокрема, в Німеччині впродовж другої половини XIX століття ці дві групи разом з членами сімей становили приблизно 5–8% населення [Коска, 1999: р. 193]. Однак культурна буржуазія не змогла б досягти успіху без допомоги класу власників, хай навіть і слабого. Понад те, чим далі культурна буржуазія просувалася у втіленні капіталістичних перетворень, тим імовірнішим ставало її витіснення заможними приватними власниками.

Розвиток капіталізму в другій половині XX століття призвів до поширення такого типу корпорацій, за якого виникає дифузія приватного капіталу. Індивідуальні приватні власники починають володіти дедалі мен-

шим капіталом, поступаючись менеджерам контролем щодо управління виробничим капіталом і владою з ухвалення стратегічних рішень. Низка вчених почали розцінювати цей процес як *“менеджеральну революцію”* та свідчення формування постіндустріального суспільства (див.: [Bell, 2000; Dahrendorf, 1972]). Родоначальниками такої концепції стали А.Берль і Г.Мінс, які провели дослідження кількості великих компаній. Вони сформулювали проблеми відділення власності від контролю та проголосили про радикальне перетворення капіталізму: суспільство, в якому панують власники, поступається місцем суспільству, де влада поступово зосереджується в руках управлінців. На високій стадії промислового розвитку й концентрації капіталу завдяки широкому розповсюдженню акцій серед населення контроль над великими корпораціями повністю переходить в руки їхніх органів управління. Становище власників акцій нагадує становище власників банківських вкладів. Що більший капітал об'єднує корпорація, то більшою мірою власність у ній відокремлюється від управління. Власники капіталу цікавляться радше тим, який дивіденд на вкладений капітал оголошують директори, аніж діяльністю компанії [Berle, Means, 1991]. Таким чином, клас менеджерів легітиміує свій контроль над виробництвом не завдяки інституту приватної власності, а через утвердження технократичного чи управлінського *“ноу-хау”*.

Постсоціалістичні перетворення у країнах колишнього радянського блоку відбувалися за умов, коли впровадження ринкових механізмів здійснюється за відсутності класу приватних власників. Зазвичай ці перетворення ініціювалися *“згори”*. Різні методи роздержавлення економіки та неоднакове сприйняття суспільствами переходу від соціалізму до капіталізму спричинили відмінності у характері суб'єктності різних верств у постсоціалістичних перетвореннях.

У країнах Центральної Європи виник феномен, який називають *“побудова капіталізму без капіталістів”*. Автори цієї концепції І.Селені, Дж.Еял і Е.Тоунслі виходили з того, що перехід до посткомунізму являє собою зрушення від соціалістичної статусної ієрархії до капіталістичної класової стратифікації. Тому за відсутності вагомій верстви приватних власників в Центральній Європі (Польщі, Угорщині та Чехії) соціальним суб'єктом таких зрушень стала інтелігенція, яка перебрала на себе історичну місію побудови буржуазного суспільства та ринкової економіки. Саме альянс дисидентської інтелігенції та пізньосоціалістичних технократів на засадах ідей громадянського суспільства та економічного раціоналізму став локомотивом ринкових перетворень. Це дало змогу провести відносно прозору масову приватизацію, що спрямувало економіку цих країн до ефективної модернізації. Водночас відкритість до зовнішніх інвестицій та можливість участі іноземного капіталу в приватизації пригальмували формування національного великого приватного бізнесу. Хоча в цьому випадку, на перший погляд, капіталізм будувався *“згори”*, автори концепції схильні визначати центральноєвропейський випадок як *“капіталізм ззовні”*, оскільки на внутрішніх ринках цих країн превалує частка власності іноземних інвесторів. Утім, концепція *“капіталізму без капіталістів”* зовсім не заперечує можливості формування національних верств великих власників, позаяк боротьба

за формування прав приватної власності та класових відносин має відповідати характеру сформованих капіталістичних акторів [Селеньи, Эял, Тоунсли, 2008]. Джерелами цього феномену є той факт, що в економіках центральноєвропейських країн навіть за соціалізму значною мірою зберігали приватний і кооперативний сектори у сферах торгівлі, послуг, будівництва, дрібного виробництва. Тому ринкові інститути розвивалися тут набагато швидше, ніж клас власників. Незважаючи на відсутність класу власників у Центральній Європі, перехід до капіталізму тут відбувався за умов розвиненого громадянського суспільства. Антикомуністичні настрої населення та політика люстрації перешкодили комуністичній номенклатурі конвертувати свій політичний капітал в економічний.

Натомість згідно з *теорією політичного капіталізму* (Я.Станішкіс, Е.Ганкіс) колишня комуністична номенклатура¹ до 1988 року вже знала про майбутній крах старого комуністичного режиму в країнах радянського блоку. Тому вона розробила схему конвертації політичних посад в особисте збагачення і спробувала стати новою великою буржуазією. Ідеться про те, що комуністичні керівники використали свої політичні посади, щоб перетворити суспільні блага на власне багатство, а фактично розікрали державну власність і утворили “клептократію” [Staniszki, 1991; Hankiss, 1990]. Політичний капіталізм орієнтований на раціональне отримання прибутку, однак він обмежений опікою або політичним втручанням держави в економічну систему. Саме нелегітимний процес отримання економічних активів змушує номенклатурних власників перебувати в координатах клієнтських відносин з політократією, а не в умовах вільної конкуренції. Інституціональний або олігархічний тип взаємодії між державою і капіталом залежить також від специфіки суспільства. На думку О.Криштановської, у суспільствах західного типу модернізації (“*економічних*” суспільствах) політичні зміни були простимульовані класом власників — найактивнішою частиною суспільства. В “*політичних*” суспільствах економічні актори не становили серйозної соціальної сили. Головним різновидом капіталу був капітал політичний, який не тільки приносив дохід, а й був гарантом багатства. Розмір доходів був пов’язаний із місцем у політичній ієрархії. Економічний розвиток не тільки не був самодостатнім і визначальним для політичного процесу, але, навпаки, детермінувався політикою. Можновладці, а не власники економічного капіталу, визначали пріоритети економічного розвитку. Політика стимулювала економіку, а не навпаки. На відміну від процесу західної модернізації у суспільствах цього типу відбувалася *стимуляція* економічного політичним. Політичні суспільства відрізняються від економічних тим, що в них отримання багатства, як правило, йде за отриманням влади, тоді як в економічних суспільствах, навпаки, прихід у владу стає можливий тільки після отримання певного рівня добробуту [Крыштановская, 2004: с. 5–6]. Таким чином, політична суб’єктність влас-

¹ Під номенклатурою розуміють верству населення країн соціалістичного табору, яка обіймала різні ключові адміністративні посади в комуністичній партії, центральних та місцевих органах влади, промисловості, сільському господарстві, освіті, науці, медицині тощо.

ників великого капіталу у “політичних” суспільствах є мінливою і нестабільною.

Незважаючи на те, що теорія політичного капіталізму була спробою змоделювати процеси стратифікації у країнах Центральної Європи, її втілення набуло більш виразних рис у Східній Європі. У таких країнах, як Румунія, Болгарія, Україна та, особливо, Росія, за умов масової приватизації колишня радянська номенклатура виявилася набагато успішнішою за її центральноєвропейських колег. Аналіз процесу формування та відтворення соціальної верстви власників великого капіталу в Росії виявив, що новий клас великих приватних власників шляхом непрозорої приватизації отримав у розпорядження вагомі ресурси і мав відносну незалежність від держави в 1990-х роках [Крыштановская, 2002b: с. 23]. Суттєва частина радянської політичної номенклатури, особливо комсомолу, стала власниками. Щоб чітко сформулювати відмінності в постсоціалістичних трансформаціях між Центральною та Східною Європою, І.Селені, Дж.Еял та Е.Тоунслі, розглядаючи результати переходу від системи державного соціалізму до капіталізму в країнах Центральної Європи як *капіталізм без капіталістів*, характеризують східноєвропейські посткомуністичні режими як системи *капіталістів без капіталізму* [Селеньи, Эял, Тоунсли, 2008: с. 208]. Тобто поява верстви великих власників у більшості пострадянських країн не завершилася створенням конкурентного ринкового суспільства; відтак запанувала корупція, монополізація ринків за низької продуктивності праці та зрощення великого бізнесу з владою. Спільне номенклатурне походження нової великої буржуазії та політичного класу, який прагнув відновити контроль у державі над економікою та політичним життям, зумовило перемогу бюрократії в особі “силовиків”, оскільки великий бізнес з огляду на його походження не міг протистояти наступу держави. Унаслідок цього у 2000-х роках російський бізнес був взятий під контроль Кремлем. Деякі найвпливовіші бізнесмени були вигнані з Росії або ув’язнені. Втративши політичну суб’єктність, великий бізнес став заручником держави, яка за принципом лояльності або підтримує, або карає великих бізнесменів.

Стрімке формування класу великих власників у Китаї проходить також за сценарієм теорії політичного капіталізму. Так, згідно з доповіддю дослідницької організації Hurun Research Institute, на 2010 рік загальна кількість китайців зі статком понад 1 млрд юанів (\$ 150 млн) становила 1363, тоді як десять років тому таких людей у КНР налічувалося лише 24. Автори дослідження відзначають зростання зв’язків китайських багатіїв із держструктурами — 173 юаневі мільярдери (12% списку) обіймали посади радників при різних державних структурах, що давало їм додаткові можливості з придбання контактів серед чиновників; 83 юаневі мільярдери були депутатами Всекитайських зборів народних представників; сім — делегатами XVII з’їзду Комуністичної партії Китаю; третина юаневих мільярдерів — члени КПК [Hurun Rich List Series, 2010]. За даними С.Армстронга 91% китайських мільйонерів — діти чільних комуністичних посадовців країни. 70% багатств Піднебесної перебуває у руках 0,4% її мешканців [Цюпин, 2011; Armstrong, 2010]. Подібну статистику наводить Академія суспільних наук

КНР, у звіті якої вказано, що більш як 90% доларових мільйонерів країни — діти чиновників компартії [Поднебесный бум, 2012].

Однак попри достатньо вагомому кількості китайських багатіїв, говорити про суб'єктність китайського великого бізнесу зарано. Вплив держави на найбільші компанії Піднебесної залишається незаперечним. У західних партнерів часто складається враження, що реальний контроль над “приватними” компаніями Китаю належить державі [На обід дракону, 2010]. Як зазначає С.Армстронг, “якщо ви поглянете на Піднебесну і список найбагатших людей, які щороку публікує журнал Forbes, а він робить окремі списки, наприклад — мільярдерів Китаю, то побачите, що самостійні олігархи, а не князата (діти партійних функціонерів) просто зникають. Там його називають списком смертників” [Цюпин, 2011: с. 42]. Отже, власники великого капіталу в таких країнах, як Китай і Росія, є не стільки суб'єктами соціально-економічних перетворень, скільки інструментом держави для поширення впливу на світовій арені.

Таким чином, аналіз основних теорій формування капіталізму дає змогу виокремити певну історично-цивілізаційну закономірність (див. табл. 1).

Таблиця 1

Теоретичні підходи, які пояснюють розвиток капіталізму

Концепції	Країни	Механізм	Суб'єкт
“Капіталісти до капіталізму” (А.Сміт, К.Маркс, В.Зомбарт, М.Вебер)	Західна Європа, XVIII — початок XIX ст.	Первинне нагромадження капіталу	Економічний клас (буржуазія)
“Волюнтаристське впровадження капіталізму” (Ю.Кокка)	Центральна Європа, Росія і Японія, друга половина XIX ст.	Запізніла модернізація	Чиновники, військові, інтелігенція
“Капіталізм після капіталістів” (А.Берлі, Г.Мінс, Й.Шумпетер, Д.Белл)	США і Західна Європа, друга половина XX ст.	Менеджеральна революція	Менеджери
“Капіталізм без капіталістів” (І.Селені, Дж.Еял, Е.Тоунслі)	Польща, Угорщина, Чехія, кінець XX ст.	Громадянське суспільство	Інтелектуали і технократи
“Державний капіталізм” (Я.Станішкіс, Е.Ганкіс, О.Криштановська)	Росія, Китай, кінець XX — початок XXI ст.	Номенклатурна приватизація	Політичний клас (номенклатура і “сильовики”)

У країнах Заходу формування верстви буржуазії передувало зародженню капіталістичних відносин, тому ця верства стала основним суб'єктом політичних та економічних перетворень від кінця XVII століття. У країнах Центральної та Східної Європи впровадження капіталізму поряд з нечисленною буржуазією започатковувала інтелігенція та державні кола. Постсоціалістичні трансформації в Центральній та Східній Європі відрізнялися тим, що у Центральній Європі всебічна лібералізація та витіснення ко-

муністичної номенклатури призвели до формування ринкового суспільства зі слабкою національною верствою великих власників. Натомість у Східній Європі збереження впливу комуністичної номенклатури відобразилося у формуванні верстви великих власників, зрощених зі владою, а також у становленні корумпованого, низькопродуктивного капіталізму.

Відмінності в розвитку пострадянських суспільств спричинили відмінності в характері суб'єктності великих власників у політичному та суспільно-економічному житті. За умов слабкості демократичних інститутів великі власники впродовж 1990-х років стали основним суб'єктом соціально-економічних перетворень. Це сталося тому, що в пострадянських країнах місцева інтелігенція не змогла стати суб'єктом політичних та соціально-економічних перетворень. У Росії з розвитком ринкових реформ інтелігенція поступово маргіналізувалася, в Україні — була переважно зосереджена на процесі націєтворення.

Водночас відмінності в процесах розвитку російського й українського суспільств наклали свій відбиток на формування верств великих власників. Зійшовши з надр старої номенклатурної еліти, верства великих приватних власників Росії не перетворилася на окремих, незалежний соціальний клас. Втративши ініціативу у політичному та економічному житті, великі власники нівелювали власну суб'єктність і стали заручниками волі політичного режиму, який постав на патерналістських та постімперських очікуваннях російського суспільства. Ключовим соціальним глом діяльності власників великих активів за умов державного капіталізму є те, що у влади досі залишаються питання щодо наслідків приватизації, суспільство не вірить, що активи належать цим власникам остаточно, і, нарешті, вони самі вже не вірять, що це їм належить. Все це наклало відбиток на соціально-психологічний аспект володіння власністю, коли до великих власників Росії прийшло усвідомлення того, що володіння приватизованими активами радше є умовним [Явлинский, 2012]. Натомість в Україні впродовж 2000-х років боротьба фінансово-промислових груп (ФПГ) за владу і ресурси співвідносилася з політико-електоральним розколом українського суспільства, що давало змогу великим власникам зберігати відносну суб'єктність в політичних та соціально-економічних процесах. Цьому сприяє рентозорієнтованість українського суспільства, коли як легітимну сприймають систему “арбітр-клієнт”, внаслідок чого політичний режим використовує шукачів ренти як своїх агентів, дозволяючи за політичну лояльність забирати певну частину ренти як винагороду (докл. див.: [Дубровський та ін., 2010]). Ідеться не лише про олігархічний шлях розвитку капіталізму. Річ у тім, що переважна більшість населення не бачить переваг у ринковій координації на відміну від тієї координації, яку провадить арбітр. Тому люди вимагають і очікують перерозподілу частини ренти на свою користь як винагороду за їхню лояльність до правителя. Рентозорієнтованість та неконсолідованість українського суспільства сприяли тому, що великі власники стали соціальною основою перехідного суспільства. За цих умов збіглися інтереси корумпованого чиновництва та нового великого капіталу, що намагався забезпечити собі тіньову ренту. Олігархічна система взаємовідносин влади і капіталу сприяла тому, що економічні трансформації в Україні створили ситуацію,

коли на роль соціальної основи суспільства може претендувати лише нечисленна верства населення, яка єдина отримала зиск від цих перетворень. На відміну від Росії, де суспільний запит привів до влади режим “силовиків” (представників органів безпеки та військових) із харизматичним і популярним лідером, що знівельовало суб’єктність російських олігархів, в Україні суспільно-політичне розмежування та відсутність достатніх економічних ресурсів для підвищення рівня добробуту громадян не дають змоги окремій фракції політичної еліти підпорядкувати собі великих приватних власників. Саме чинник слабоінтегрованості українського суспільства, його недовіри до політичного класу і політичних інститутів унеможливорює консолідацію влади та відтворення “російської” схеми заміщення великих власників у соціально-політичній суб’єктності.

Після обрання 2010 року В.Януковича Президентом України було створено пропрезидентську коаліцію у парламенті, після чого рішенням Конституційного Суду України було повернуто чинність Конституції України 1996 року і відновлено президентсько-парламентську форму правління. На перший погляд це було повернення до моделі сильного президента, рівновіддаленого від основних ФПП. Однак сталося класичне захоплення державної влади ключовими ФПП. В уряді М.Азарова ключові позиції безпосередньо посіли власники великого капіталу. І хоча концентрація владних ресурсів навколо інституту президента та політична слабкість опозиційних сил змушує решту великих власників демонструвати лояльність до провладної партії, все ж ключові фігури українського великого бізнесу ще більше наростили капіталізацію власного бізнесу, що свідчить про збільшення їхньої економічної ваги. Зокрема, приватизація низки регіональних обленерго та вугільних шахт на користь Р.Ахметова, концентрація хімічної промисловості в руках Д.Фірташа — це лише найбільш очевидні надбання великих власників. Крім того, незважаючи на проросійську передвиборчу риторику В.Януковича, бізнес-інтереси найближчих до влади великих власників штовхають Україну в бік Європи.

Якщо дослідження соціально-професійного минулого російської бізнес-еліти фіксують незаперечний і переважний зв’язок з партійною та господарською номенклатурою радянських часів у 1990-х роках [Крыштановская, 2002b: с. 23] та із “силовиками” у 2000-х роках [Kryshstanovskaya, White, 2003; Крыштановская, s.a.], то щодо походження українських великих бізнесменів існують переважно припущення. Як зазначає О.Пасхавер: “Серед нових капіталістів, без сумніву, номенклатура розбагатіла, однак вона не стала найважливішою дійовою особою у новому капіталізмі. А якщо ми поглянемо на наших великих власників, вони не з номенклатури. Вони зовсім нові люди. Ким був Віктор Пінчук при радянській владі? Старшим науковим співробітником. А Рінат Ахметов? Охоронцем у кримінального авторитета” [Пасхавер, 2008: с. 18]. Натомість, як стверджує А.Зоткін, бізнес-сегмент правлячої еліти України веде своє походження переважно від номенклатури й частково — від криміналітету [Зоткін, 2008: с. 113]. М.Шульга також констатує, що частина кримінальної еліти трансформувалася у бізнес-еліту, однак, “навіть за наявності доказів належності в минулі роки певних осіб до кримінальної еліти дослідник ризикує перейти із кате-

горії вчених до категорії підсудних” [Шульга, 2006: с. 27]. Та навіть якщо припустити, що більшість українських великих власників мають кримінальне минуле, то навіть це буде вказувати на неноменклатурний характер нагромадження капіталу. Таким чином, можна припустити, що особливістю соціально-політичної суб’єктності великих власників України є феномен відсутності вагомої частки номенклатурного та “силового” походження капіталів.

Опис даних

Емпіричну базу сформовано на підставі наявних у довіднику “Хто є хто в Україні” [Хто є хто, 2007] та інших довідників біографій власників великого капіталу України. Додаткові біографічні дані взято з інших джерел, зокрема, інтерв’ю та офіційних публікацій у ЗМІ. На першому етапі були відібрані тільки громадяни України, більшість з яких упродовж 10 років входили до списків різного роду рейтингів найбагатших людей України. Ці рейтинги визначали авторитетні журнали — “Корреспондент”, “Фокус”, “Форбс”. Крім цього було взято до уваги рейтинг найбагатших людей у кожній з областей України, який було опубліковано у спеціальному випуску “Регіональні князьки та корольки” тижневика “Коментарі” [Регіональні князьки, 2008]. Час збирання інформації: червень–липень 2012 року. У підсумку було сформовано список із 337 осіб.

Процедура та методика дослідження

Для аналізу біографічних даних була розроблена анкета з такими показниками, як стать, вік, місце народження, соціальне походження батьків, рівень освіти, освітньо-кваліфікаційна спеціалізація, галузева основа бізнесу, способи створення капіталу та особистий досвід державної або політичної діяльності за роки незалежності.

Для з’ясування способів створення капіталу насамперед за біографією визначалося соціальне становище відібраної особи за часів структурних перетворень у сфері власності впродовж 1989–1993 років. Було виокремлено сім способів створення капіталу. Перший спосіб передбачав, що особа на момент структурних перетворень була керівником або заступником керівника радянського підприємства, так званим червоним директором. Другий шлях передбачав належність радянської номенклатури, зокрема до керівників ланок в органах влади, різних галузях життєдіяльності суспільства, включно із силовими структурами (армія, КДБ (СБУ), міліція, прокуратура) та партійно-комсомольським апаратом. Третій — належність до владної номенклатури за часів незалежності. Четвертий спосіб передбачав належність особи до силових органів у роки незалежності. Всі ці чотири способи відображають механізм номенклатурної приватизації, коли суб’єктом набуття великої приватної власності є політичний клас (номенклатура та “силовики”). П’ятий спосіб створення капіталу передбачав успадкування капіталу у колі родини. І хоча цей спосіб означав наявність капіталу, здобутого іншим шляхом, завважмо, що родинні та сімейні відносини є достатньо відмінними від

номенклатурних і передбачають вузькосімейну відповідальність. Шостий спосіб — це створення бізнесу з нуля, тобто про нагромадження первинного капіталу шляхом створення кооперативів, заняття дрібним підприємництвом, човниковою торгівлею тощо. І, зрештою, сьомий спосіб створення капіталу можна умовно назвати “менеджеральним”, оскільки йдеться про кар’єрний шлях особи від керівника підрозділу до топ-менеджера компанії в період незалежності. Завдяки цьому особа набувала контроль над власністю, а потім і саму власність. Умовність назви цього способу зумовлена відсутністю повної інформації про процес перерозподілу власності компанії, в результаті якого особа стала великим власником.

Виклад результатів

Перш ніж перейти до аналізу основної проблеми, слід навести результати дослідження щодо соціально-демографічних та освітньо-кваліфікаційних характеристик власників великого капіталу України. Як з’ясувалося, статевий розподіл свідчить на користь чоловіків: абсолютна більшість (97,3%) великих власників є чоловіками, і лише 2,7% — жінками. Середній вік українського капіталіста становить 51 рік. Якщо згрупувати за віковими когортами, то кількість великих власників віком від 31 до 40 років становить 11%, від 41 до 50 років — 39,8%, від 51 до 60 років — 32,9%, від 61 років і старше — 16,4%.

Переважна частина великих власників народилася у великих містах України — 8,6% у Києві та 36,2% у місті з населенням понад 250 тис. осіб. Поряд із цим з’ясувалося, що у невеликих містах народилося 15,7% із них, у селах — 21,7%. Водночас 17,8% великих власників народилися на радянських теренах за межами України (12,5% — у місті, 5,3% — у селі). Беручи до уваги доволі однорідну поселенську структуру у Радянському Союзі, можна стверджувати, що загалом у місті народилися 73% великих власників України, тоді як у селі — 27%.

Якщо взяти регіональний розподіл, то найбільше власників великого капіталу належать за походженням до Центрального регіону — 28,5%, тоді як до Сходу — 21,4%, Півдня — 17,2% і Заходу України — 15,1%. Решта (17,8%), як зазначалося, народилися за межами України. З тих, хто народився в Україні, найбільше представлена Донецька область — 15,9%, Київ — 10,1%, Дніпропетровська область — 9,4% та Львівська область — 6,9%.

Майже всі (96,4%) великі власники України мають вищу освіту, лише 1,4% мають середню освіту та 1,2% — середню спеціальну. Примітним є те, що п’ята частина (19,6%) великих власників України мають до того ж науковий ступінь кандидата наук, а 5,1% — доктора наук. Якщо взяти до уваги місцезнаходження вищого навчального закладу (ВНЗ), то 29,3% великих власників закінчили ВНЗ у Києві та Київській області, 11,8% — у Донецьку та Донецькій області, 11,5% — у Харкові та Харківській області, 10% — у Дніпропетровську та Дніпропетровській області, 6,2% — у Львові та Львівській області. Крім цього 22,3% українських капіталістів здобули другу вищу освіту.

Серед великих власників виявилось найбільше людей, які отримали інженерно-технічну спеціалізацію — 46,6%; майже п'ята частина (19,2%) здобули загальноекономічну (економіка підприємства, менеджмент, маркетинг) спеціалізацію; фінансово-економічну (фінанси, банківська справа) спеціалізацію — 13,4% великих власників.

Питання про вплив соціального походження на подальше соціальне становище індивіда та його соціальну мобільність залишається дискусійним. Ідеться про набуту з моменту народження ознаку, яка характеризує зв'язок індивіда з певним соціальним оточенням на початкових етапах становлення, соціалізації особистості та її соціальної самоідентифікації. Це соціальне оточення переважно становлять батьки та інші родичі. У традиційних і модернових суспільствах соціальне походження відіграло велику роль у соціальному, освітньому і професійному становленні людини. Проте за доби постіндустріального суспільства традиційні аспекти успадкованого культурного капіталу, соціальних зв'язків, сімейного інтелектуального виховання, моральних настанов, життєвих навичок втрачають своє колишнє значення. Водночас у суспільствах з яскраво вираженою соціальною нерівністю стартові можливості, які надає первинне оточення, можуть суттєво диференціювати подальше життя індивідів.

У Радянському Союзі графу “соціальне походження” часто доводилося заповнювати людям у різних документах та анкетах. На певних етапах розвитку радянської держави за цією графою відбувався соціально-класовий добір людей на партійні чи адміністративні посади. Перевагу надавали людям, які у графі “соціальне походження” вказували робітниче або селянське минуле своїх батьків. Натомість людям з іншими категоріями соціального походження (інтелігенція, військові, духовенство, дворянство) подальше просування “соціальною драбиною” було проблематичним. У подальшому існування двох основних соціальних класів (робітників та селян) та соціального прошарку (інтелігенції) дещо знівелювали жорсткість такого підходу, однак у багатьох випадках, зокрема, при вступі до вищих навчальних закладів, зберігалася широка квота (так звана позитивна дискримінація) для здобувачів із робітничим і селянським походженням.

Повертаючись до питання соціального походження великих власників України, на жаль, слід визнати факт відсутності інформації про соціальне походження у біографіях більш як половини відібраних осіб (див. табл. 2). Про пропорції соціальних верств у походженні великих власників можна робити певні висновки лише на підставі решти відібраних біографій. Так, 23,2% вказали службову верству, зазначаючи походження своїх батьків, 8,6% — робітниче, 6,5% — селянське (колгоспне) і 3% — номенклатурне походження. З цієї пропорції видно, що найбільше шансів стати великим власником нібито було в тих людей, чії батьки були службовцями. Утім, відсутність інформації про соціальне походження більшості власників великого капіталу залишає питання міжпоколінної мобільності відкритим.

У розкритті способів створення капіталу важливою є галузева основа бізнесу великих власників. У багатьох авторитетних тижневиках, які складають щорічні рейтинги найбагатших людей, часто роблять наголос на переважанні мільярдерів і мільйонерів, які розбагатіли на базі первинної оброб-

ки сировини (металургія), агробізнесу, перепродажу російських газу та нафти чи видобування вітчизняної сировини (вугілля, нафта, газ), що стало головними джерелами створення найбільших статків в Україні. Утім, результати аналізу біографій більшого числа великих власників дають підстави говорити про ширшу картину джерел збагачення (див. табл. 3). До того ж не простежується явне переважання якоїсь однієї сфери. Виявилось, що крім агробізнесу, металургії та гірничовидобувної галузі, великі приватні капітали були сформовані також у фінансово-банківській сфері (11,9%), в галузях будівництва та виробництва будівельних матеріалів (10,4%), харчової промисловості (13,4%) та роздрібної торгівлі (12,2%).

Таблиця 2

Соціальне походження (батьки) великих власників України

<i>Соціальні верстви</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Робітники	29	8,6
Селяни (колгоспники)	22	6,5
Службовці (спеціалісти з вищою і середньою спеціальною освітою)	78	23,2
Номенклатура (вищі компартійні та адміністративні посади)	10	3,0
Інше	1	0,3
Немає даних	196	58,3

На підставі узагальнення даних моніторингового дослідження В.Ворона розробив концепцію класової структури українського суспільства, із застосуванням якої з'ясовано, що головним критерієм соціальної стратифікації суспільства є участь у створенні матеріального багатства нації, відтак класову структуру українського суспільства об'єктивно представляють два основні класи: виробники та споживачі [Ворона, 2010]. Клас, який виробляє матеріальне багатство нації, є соціальною основою суспільства (клас виробників матеріальних благ). До нього входять усі учасники матеріального виробництва — сукупна робоча сила суспільства. Беручи за основу виробництва матеріальних благ, такі галузі, як енергетика, металургія, гірничодобувна галузь, хімічна промисловість, фармацевтика, виробництво добрив, машинобудування, транспорт, будівництво, будівельні матеріали, сільське господарство, агробізнес, легка промисловість (нафто-газова сфера України поки що представлена переважно трейдерами), можна стверджувати, що серед власників великого приватного капіталу України 57% належать до класу, що виробляє матеріальне багатство нації. Натомість до класу споживачів, а саме невиробничого класу великих власників, компанії яких надають різні нематеріальні послуги на комерційних засадах у фінансово-банківській системі, у юридичній сфері, в торгівлі (включно з трейдерами як оптовими торговцями), у розважальній сфері (спорт, шоу-бізнес), у сфері ЗМІ і телекомунікацій тощо, можна віднести 43% великих власників України.

Галузева основа бізнесу великих власників України

<i>Галузі економіки</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Нафта і газ	26	7,7
Енергетика	9	2,7
Металургія, гірничодобувна галузь	38	11,3
Хімічна промисловість, фармацевтика, виробництво добрив	7	2,1
Машинобудування	19	5,6
Транспорт	7	2,1
Фінанси, банківська справа	40	11,9
Девелопмент, нерухомість	14	4,2
Будівництво, будівельні матеріали	35	10,4
Сільське господарство, агробізнес	25	7,4
Харчова промисловість	45	13,4
Роздрібна торгівля (рітейл)	41	12,2
Ресторанний бізнес	2	0,6
Спорт, шоу-бізнес	2	0,6
Медіабізнес, телекомунікації, ІТ	12	3,6
Юридична сфера	8	2,4
Легка промисловість	7	2,1

Успішнішим, порівняно зі спробою з'ясування соціального походження власників великого приватного капіталу, було з'ясування їхніх способів створення капіталу. Лише щодо 8,9% відібраних біографій українських капіталістів не вдалося знайти таку інформацію (див. табл. 4). Виявилось, що найбільшою мірою українським великим власникам притаманний спосіб створення бізнесу з нуля: 43% великих власників “зробили самі себе”. Наступним за наповненістю категорії є “менеджеральний” спосіб – 14,5% набули власність, пройшовши шлях від керівника підрозділу до топ-менеджера. Натомість якщо підсумувати всі номенклатурні чи “силові” способи, то загальна кількість дорівнюватиме 26,2%. Таким чином, понад чверть статків українських великих власників за походженням можна віднести до номенклатурного та “силового”. Крім того, у структурі великих власників з'явився прошарок людей (7,4%), які починають отримувати власність у спадок чи через родинні зв'язки.

Якщо взяти до уваги вікову структуру верстви великих власників України з огляду на їхні способи створення капіталу, то в загальній групі осіб з номенклатурним та “силовим” минулим найбільшою мірою представлені люди “старших” вікових когорт: від 51 до 60 років (42%) та 61 року і старші (45,4%). Натомість серед тих, хто створював свій бізнес з нуля, виявилось

найбільше людей віком від 41 до 50 років (53,1%) та від 51 до 60 років (31%). Серед людей, які здобули капітал “менеджеральним” шляхом, найбільше осіб перебувають у таких вікових когортах, як від 41 до 50 років (42,8%) та від 51 до 60 років (36,7%). Цілком очікувано, що люди, які отримали великий капітал у спадщину або через родинні зв'язки, найбільше представлені у відносно “молодшій” та “середній” вікових категоріях: від 31 до 40 років — 44% та від 41 до 50 років — 40%.

Таблиця 4

Способи створення капіталу великих власників України

<i>Способи створення капіталу</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Посада керівника або заступника керівника радянського підприємства (“червоний директор”)	40	11,9
Належність до номенклатури за радянських часів	25	7,4
Належність до владної номенклатури за часів незалежності	13	3,9
Належність до силових органів за роки незалежності (армія, СБУ, міліція, прокуратура)	10	3,0
Спадщина, родинні зв'язки	25	7,4
Створення бізнесу з нуля (кооперативи, підприємництво, човникова торгівля)	145	43,0
Менеджеральний (шлях від керівника підрозділу до топ-менеджера в роки незалежності)	49	14,5
Немає даних	30	8,9

Незважаючи на те, що номенклатурна верства не стала єдиним і навіть головним суб'єктом суспільно-економічних перетворень і подальшого суспільно-економічного розвитку, все ж більшість великих власників схильні перебувати в політичному просторі України (див. табл. 5). Лише 32,9% великих власників не мають досвіду державної або політичної діяльності за роки незалежності, відтак дві третини із них певною мірою залучені у неї. Членами політичних партій є чи були 31,8% українських капіталістів. Виявилось, що 41,8% власників великого капіталу мають парламентський досвід; 25,8% — мають досвід депутатства у місцевих радах. Крім того 8,6% великих власників мають досвід державної служби у центральних органах влади, а 9,5% — у регіональних органах влади.

Якщо проаналізувати досвід політико-адміністративної діяльності двох найбільших груп за способами створення капіталу, то серед людей з номенклатурним та “силовим” минулим найбільшою мірою (56,8%) представлені чинні та колишні депутати Верховної Ради України, члени політичних партій (27,3%) та депутати місцевих рад (25%), натомість серед бізнесменів, які “зробили себе самі”, найбільше тих, хто не має досвіду державної або політичної діяльності (42,8%), хоча чимало й тих, хто має досвід перебування у політичній партії (33,8%), в українському парламенті (29,6%) та місцевих радах (26,2%).

Таблиця 5

**Особистий досвід державної або політичної діяльності
за роки незалежності серед власників великого капіталу України**

<i>Досвід державної або політичної діяльності</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Депутат обласної, міської, районної ради	87	25,8
Депутат Верховної Ради	141	41,8
Держслужбовець у регіональних органах влади	32	9,5
Держслужбовець у центральних органах влади	29	8,6
Членство в політичній партії	107	31,8
Не має такого досвіду	111	32,9

Примітка. Сума відсотків перевищує 100, оскільки великий власник міг мати досвід у кількох видах політичної та державної діяльності.

Висновки

Підбиваючи підсумки, доводиться констатувати, що припущення про відсутність вагомої частки номенклатурного та “силового” походження капіталів серед великих власників України загалом справдилося. Це стало можливим тому, що запізніла порівняно з Росією приватизація стратегічних підприємств та землі дала змогу українським фінансово-промисловим групам, які об’єднали найбільш талановитих підприємців і кооператорів разом із кримінальними елементами, акумулювати фінансові ресурси. Тому на відміну від заставних аукціонів у Росії на початку 1990-х років, коли велику власність передавали переважно в руки комсомольської номенклатури, відставання темпів приватизації в Україні дало змогу дрібним українським компаніям забезпечити собі корупційний патронат регіональної влади й узяти під контроль джерела масштабної ренти.

Другим важливим чинником став похід великого бізнесу у велику політику України, що у 2000-х у Росії унеможливилось, оскільки з приходом до влади В.Путіна в економічній та політичній сферах суттєво зріс вплив “силовиків” (військових та представників органів безпеки). Якщо частка “силовиків” в російській бізнес-еліті збільшилася з 11,2% у 1993 році за часів Єльцина до 25,1% 2002 року за Путіна [Kryshtanovskaya, White, 2003], то в Україні тепер ця частка серед великих власників сягає лише близько 3%. Зважаючи на доволі літній вік великих власників України з номенклатурним та “силовим” минулим, їхня впливовість з часом нівелюється, натомість серед тих, хто створював свій бізнес з нуля, виявилось найбільше людей продуктивного віку — від 41 до 60 років. Пожвавлення політичного життя в Україні впродовж 2000-х років змусило зануритися у нього більшість великих власників. Про це свідчить те, що 41,8% українських капіталістів є чи були депутатами найвищого законодавчого органу країни, а дві третини тією чи тією мірою мають досвід політичної або державної діяльності. Починаючи від 2010 року найбільші власники України у класич-

ному олігархічному стилі захопили владу в Україні, підпорядкувавши собі політичний клас (докл. див.: [Рахманов, 2012b]).

Зрештою, той факт, що переважну більшість українських капіталістів становлять люди, які набули початковий капітал шляхом створення свого бізнесу з нуля чи шляхом кар'єрного зростання від керівника підрозділу до топ-менеджера, вирішальним чином вплинув на формування класової свідомості великих власників України. На відміну від своїх російських колег, які дедалі частіше усвідомлюють умовний характер володіння приватизованими активами через номенклатурні механізми їх набуття, складний, тернистий і часто кримінальний шлях первинного нагромадження власності українськими великими власниками, необхідність її забезпечення від хижацьких інстинктів своїх колег та чиновників, тривала участь у бурхливому політичному житті, яка навчила їх відстоювати свої інтереси некримінальними засобами, близькість до європейської правової системи та перспектива майбутнього увиходження в неї України сформували чітке усвідомлення приватизованої ними власності як своєї і тільки своєї.

Джерела

Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Вебер М. ; пер. з нім. О. Погорілого. — К. : Основи, 1994. — 261 с.

Ворона В. Клас, що виробляє матеріальне багатство нації (Замість передмови) / В. Ворона // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2010. — С. 3–22.

Дубровський В. Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду / [В. Дубровський, Я. Ширмер, В. Грейвс-Третій, Є. Головаха, О. Гарань, Р. Павленко] // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 1. — С. 56–72.

Зомбарт В. Буржуа: етюди по истории духовного развития современного экономического человека / Зомбарт В. — М. : Наука, 1994. — 444 с.

Зоткін А. Стили життя правлячої еліти України / А. Зоткін // Стили життя: панорама змін / за ред. М.О. Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2008. — С. 98–156.

Крыштановская О.В. Трансформация бизнес-элиты России: 1998–2002 / О.В. Крыштановская // Социологические исследования. — 2002. — № 8. — С. 17–49.

Крыштановская О. Путин вернется, как дон мафии [Электронный ресурс] / О.В. Крыштановская. — Режим доступа : <http://www.svprensa.ru/politic/article/38451/>.

Крыштановская О. Современные концепции политической элиты и российская практика / О. Крыштановская // Мир России. — 2004. — Т. XIII, № 4. — С. 3–39.

Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1, кн. 1 : Процесс производства капитала / Маркс К. — М. : Госполитиздат, 1955. — 905 с.

На обід дракону. Як воно, продатися китайській компанії? // Український тижень. — 2010. — № 47 (160), 19–25 листоп. — С. 54–57.

Пасхавер О. “Великому капіталу невігідно втратити такий об’єкт, як незалежна країна”. Спілкувався Петро Андрусечко // Український журнал. — 2008. — № 7–8. — С. 18–21.

Поднебесный бум // Корреспондент. — 2012. — № 8 (496), 2 марта. — С. 7.

Рахманов О.А. Формування політичної суб’єктності власників крупного капіталу в Україні / О.А. Рахманов // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. пр. — 2012b. — Вып. 1 (13). — С. 48–56.

Рахманов О. Соціальна верства власників великого капіталу в українському суспільстві: проблема фіксації кількості / О. Рахманов // Соціальні виміри суспільства ; вип. 4 (15). — К. : ІС НАНУ, 2012а. — С. 190–203.

Регіональні князьки та корольки // Коментарі. — 2008. — № 16–17 (123), 2 трав. — С. 2–31.

Селеньи И. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / Селеньи И., Эял Г., Тоунсли Э. — К. : ІС НАНУ ; Харьков : ХНУ им. В.Н. Каразина, 2008. — 320 с.

Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов : в 2 т. / Смит А. — М. : Наука, 1993. — 570 с.

Хто є хто в Україні [9000 біогр. довідок про держ. та громад. діячів / [уклад. і ред. Ю. Марченко, О. Телемко]. — К. : К.І.С., 2007. — 1136 с.

Цюпин Б. Супербагатії успадковують Землю / Б. Цюпин // Український тиждень. — 2011. — № 43 (208), 21–27 жовт. — С. 40–43.

Шульга М. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності / М. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 24–37.

Явлинский Г. Отделить власть от собственности [Электронный ресурс] / Г. Явлинский // Ведомости. — 2012. — 2 апр. — Режим доступа : http://www.vedomosti.ru/opinion/news/1588231/otdelit_vlast_ot_sobstvennosti.

Armstrong S. The Super-rich Shall Inherit the Earth : The New Global Oligarchs and How They're Taking Over Our World / Armstrong S. — L. : Constable and Robinson, 2010. — 242 p.

Bell D. The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties / Bell D. — Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2000. — 501 p.

Berle A.A. The Modern Corporation and Private Property / A.A. Berle, G.C. Means. — New Brunswick ; New Jersey : Transaction Publishers, 1991. — 380 p.

Dahrendorf R. Class and class conflict in industrial society / Dahrendorf R. — London : Taylor & Francis, 1972. — 336 p.

Gilbert D. The American Class Structure in an Age of Growing Inequality / D. Gilbert. — 8th ed. — Thousand Oaks, California : Pine Forge Press, 2010. — 297 p.

Hankiss E. East European Alternatives / Hankiss E. — Oxford : Clarendon Press, 1990. — 319 p.

Hurun Rich List Series 2010 [Electronic resource]. — Mode of acces : <http://www.hurun.net/listreleaseen512.aspx>.

Kocka J. Industrial Culture and Bourgeois Society: Business, Labor, and Bureaucracy in Modern Germany, 1800–1918 / Kocka J. — N. Y. : Berghahn Books, 1999. — 325 p.

Kryshтанovskaya O. Putin's Militocracy / O. Kryshтанovskaya, S. White // Post-Soviet Affairs. — 2003. — Vol. 19, № 4. — P. 289–306.

Staniszki J. The dynamics of the breakthrough in Eastern Europe: the Polish experience / Staniszki J. — Berkeley : University of California Press, 1991. — 303 p.